

Марія Моклиця

«Айша і Мохаммед» Лесі Українки: психоаналітичне прочитання

Драматична мініатюра («діалог» – авторське жанрове визначення) «Айша і Мохаммед» датується 1907 роком, поруч з повноформатними драмами «Кассандра», «У пущі», «Руфін і Прісцілла», якими розпочинається новий етап творчості Лесі Українки, етап, в якому безумовно домінує драматургія, остаточно увиразнюється та жанрова форма, яка вирізняє Лесю Українку серед сучасників і класиків, робить її драматургом світового рівня.

Психоаналітичне прочитання у нас, переважно, асоціюється з апеляцією до З. Фрейда чи когось із відомих психоаналітиків, тобто це має бути дослідження з опертям на численні цитати, більш чи менш кореговані текстами автора, покликане розшукати якісь психічні проблеми у житті письменника, показати процес творчості як сублимацію, тощо. Але варто також нагадати, що літературознавчий психоаналіз давно сягнув дорослого віку і цілком може обійтися власними дискурсами. Кожен талановитий письменник – кращий психолог, аніж власник відповідної освіти. Хорошим психологом мусить бути і будь-який дослідник літератури. Одне з магістральних завдань літературознавства – збагнути феномен творчості, конкретного автора і творчої особистості загалом. Психоаналітичне прочитання – це пошук найглибшої мотивації для написання твору. Що змусило написати саме це? Саме тоді? Саме так? Життєвий дріб'язок не мотивує, або ж це не дріб'язок.

Діалог «Айша і Мохаммед» – текст, який досить відчутно випадає з контексту, не пояснюється загальними тенденціями відповідного періоду творчості. Отже, його прочитання мусить супроводжуватись пошуком відповіді на питання, чому ж він був написаний (бо міг і не бути).

Перегуки з великими творами 1907 року відшукати не складно. Айша, юна дружина Мохаммеда, і Хадіджа, його покійна дружина, нагадують опозицію красуні Гелени і пророчиці Кассандри із однойменної драми. В обох творах чітко наголошено суспільний статус жіночої вроди. Краса Гелени та Айші визнана спільнотою й закоханими в них чоловіками як безумовна і самодостатня цінність: Гелену троянці величають боговорівною, а про Айшу Мохаммед каже: «Найкраща ти з усіх жінок на світі, / живих і мертвих, і

ненароджених!» [1, с. 104]. Саме врода жінок породжує непереможне кохання до них у таких видатних чоловіків, як Паріс і Мохаммед, саме врода робить цих жінок неосудними в очах будь-якої спільноти. Обидві красуні прагнуть отримати якомога більше підтверджень своєї неперевершеної вроди і влади над чоловіками. Поміж численних захоплень жіночою вродою (йдеться ж бо про красунь легендарних, тобто архетипних) хіба що в новому часі з'являється відмінний погляд – іншої жінки. Поміж усіх засліплених троянців лише одна Кассандра здатна розгледіти за досконалою зовнішністю дрібну самозакохану душу, байдужу до інших. Гелена ніби щиро закохана в Паріса, але після розгрому Трої радо вертається до колишнього чоловіка, який швидко вибачив Гелені викликані нею приниження.

Перегук з «Кассандрою» актуалізує тему протистояння матеріальних і духовних цінностей у людській спільноті й у внутрішньому світі кожної людини. Це наскрізний конфлікт творчості Лесі Українки, глибинний екзистенційний конфлікт, який проступає на поверхню життя численними колізіями й перипетіями. Шлях чи не кожного персонажа випробовується цим дошкульним вибором, а усвідомлений і підтверджений вчинками вибір тих чи тих цінностей вказує нам на глибинні витоки життєвих трагедій. Саме цей кут зору розставляє всі акценти у любовному трикутнику Айша – Мохаммед – Хадіджа.

У діалозі імпліцитно розгортається важливий, тонко нюансований мотив погляду. Діалог, власне, починається з ключової фрази: «*Айша / Коханий, глянь на мене! / Мохаммед мовчки переводить погляд з простору в той бік, де Айша. / Глянь на мене! / Мохаммед / Та я ж дивлюсь. / Айша / Ти дивишся й не бачиш! / Так дивляться на дерево, на камінь, / на стіну, на колоду... я не знаю, / ще там на що, але не на дружину, / не свою кохану!*» [1, с.100]. Далі в репліках Айші знову буде наголошуватись бачення. Про себе вона каже: «Я добре бачу», про Мохаммеда: «По очах бачу, не одуриш, ні!». Зрештою вона змушує коханого визнати її неперевершену вроду. «*Айша / Ти завжди думав так? / Мохаммед / Як тільки вглядів / твою красу, одразу се збагнув. / Айша / І покохав мене? / Мохаммед / Як тільки вглядів*» [1, с. 104]. Далі мова йде про причину, чому, одразу закохавшись у вродливу Айшу, Мохаммед не взяв її за дружину, адже на той час Хадіджа була зовсім старою. «*Мохаммед / От ти сказала: / «Стару, негарну...» І в моїх очах / вона ні гарною, ні молодого /*

ніколи не здавалась. Не скажу, / що я не бачив і не завважав / того нічого: я злічив всі зморшки / у неї на обличчі... Літ її / мені й сусіди не дали б забути... / але в ній щось було... щось вічне, Айшо. / Мені здається, що воно живе, / і дивиться на мене крізь могилу...» [1, с. 105–106].

Уся колізія розгортається в діапазоні двох бачень. Мохаммед дивиться поза межі видимого світу, для Айші він не існує, тому їй важливо бачити явне. У видимому вона добре розбирається, тому й бачить по очах Мохаммеда його відсутність. Змусити коханого славословити її вроду вона може єдиним способом: коли змусить себе бачити. Мохаммеда захоплює врода Айші, але щоб активувати почуття, схоже на закоханість, він мусить на неї дивитись (не просто дивитись: зосереджуватись на побаченому, не відволікатись сторонніми думками). Натомість зморшки Хадіджи давали можливість бачити крізь тілесну оболонку, дозволили відчутти у Хадіджі щось вічне, здатне дивитися і бачити з могили. Характерно, що важливу біблійну фразу «Дивишся й не бачиш!» Леся Українка вклала в уста Айші, саме тієї, про яку ця теза виголошена. У драмі «На полі крові» ця фраза буде належати Учителю (Месії): «Сліпорожденні! Дивляться й не бачать», і вона стосується зрячих, які здатні збагнути лише видимі речі матеріального світу. Аби бачити поза ним, треба вірити.

Хадіджа з Айшою майже розминулися у часі. Але її невидима присутність породжує в Айші відчуття поразки. У хвилинному гніві Айша формулює важливе питання: «Як і за віщо можна так любити / стару, негарну, навіть мертву жінку? / і зневажати гарну, молоду, / кохану і закохану, живу?» Відповідь Мохаммеда («Не рвися, люба, і не рви мене. / Є таємниці в бога, їх збагнути / не важмося») [1, с. 105] не пояснить нічого Айші, але реципієнту драми скаже багато. В Айші немає нічого вічного, вона цілком належить матеріальному світу, її врода зникне разом з першими зморшками, які покладе на лице невблаганний час. Понад те вона не лишить нічого.

Страждання всіх легендарних красунь мають одну спільну причину: їм важко змиритись з втратою молодості і згасанням вроди. Втім, до красунь приєднуються й красені, культура й чоловіків випробовує на вразливість щодо швидкоплинної вроди. Скажімо, Леся Українка не могла не зауважити цей мотив у Шекспіра, його сонетні дифірамби прекрасному юнакові: думка, що довершена врода

зникне без сліду, нестерпна для ліричного героя. Є у цьому ряду й знаковий твір: «Портрет Доріана Грея» Оскара Вайльда, характерний для естетичної течії раннього модернізму, суголосного Лесі Українці. Поступово формується усвідомлення, що саме ця невблаганна минушість будь-якої тілесної краси мусить бути для людини повчальною, повинна штовхати її до пошуку сенсів життя, невідкладних часів.

І все ж... Який би важливий не був цей конфлікт, у кожному сюжеті, де він проявляється, мусить бути додаткова мотивація, кожен універсальний сюжет має наповнюватись пережитим, живим досвідом, тими психологічними нюансами, які неможливо вигадати, але які одні можуть піднести літературний твір до рівня високого мистецтва.

Що покликало до життя короткий діалог «Айша і Мохаммед» у той час, коли проблема матеріального й духовного у людських взаєминах потужно звучить, розгортається і кристалізується у таких монументальних творах, як «Кассандра», «У пущі», «Руфін і Прісцилла»? Що особливого додається до проблеми «зовнішнє/внутрішнє у коханні»? Адже ради цього сюжету був здійснений різкий відхід від магістральної тематичної лінії – постання християнства в боротьбі з грецько-римською релігією та юдаїзмом, його становлення, поширення і кризові етапи від періоду гонінь до Реформації. Її екскурс на ісламський схід, до персонажа, який міг би стати героєм, рівновеликим Месії, завершився коротким діалогом, коли всі аспекти сюжету, що вимальовується за історичним і міфічним образом Мохаммеда, відсікаються чи деактуалізуються. У діалозі він показаний у приватній сфері, до того ж, і цей життєвий план звужено, точніше, скручено, стиснуто до невеличкого епізоду. Враховуючи схильність Лесі Українки брати на себе найвищі зобов'язання щодо фаховості всього зробленого (попри усвідомлення ірраціонального походження багатьох образів, вона сумлінно вивчала навіть дотичний до кожної теми матеріал, довго й наполегливо редагувала твори), складно пояснити цей різкий відхід від шляху, на який вона щойно твердо стала і вже не зійде до кінця. Що привабило її у цій колізії? Скоріш за все, поштовхом до написання діалогу могла стати інформація, яка випадково трапилась письменниці в її різноманітній лектурі. Але рівень виконання твору і численні жанрові ознаки засвідчують його ірраціональне, а не раціональне походження.

Лаконізм твору і легендарність сюжету створюють враження легкості, простоти (такі собі вправи для рук у перервах між виконанням складніших творів), але навіть при цьому впадають в око деталі, які дещо порушують стрункість натхненного виконання, натякають на інші, менш очевидні, але більш важливі обшири твору. За логікою сюжету, у центрі трикутника перебуває Мохаммед, адже це він обирає між Хадіджою та Айшою. За вагою розставлених акцентів у центрі знаходиться фантомний персонаж, тобто Хадіджа. Айша – лише роздратована красуня, не здатна збагнути чогось більшого, аніж світ видимих речей. І все ж центрову роль Айши авторка наголосила кілька разів: у назві стоїть першим її ім'я, хоча запрошується зворотний порядок, з неї починається і нею завершується діалог, перша й остання ремарки драми присвячені Айші. Отже, головне, що перебуває у полі зору авторки, стосується цієї героїні. Айша – лише одна із красунь у гаремі Мохаммеда, невже цей твір про неї? Яка ж мета такої акцентуації? Викрити Айшу в її ролі самозакоханої красуні, не здатної збагнути чогось абстрактного? Навряд, оскільки єдине почуття, яке викликає цей персонаж у читача, це співчуття. Тоді показати складність її душевних переживань, підштовхнути до важливого розуміння? Теж сумнівно, оскільки жодної зміни в бік поглиблення внутрішнього життя в образі Айши не відбулося. Тоді чому вона в центрі? До речі, на відміну від «Кассандри», де Гелена далеко не в центрі, всупереч історії.

Усе стане на свої місця, якщо припустити: Айша символізує антагоніста авторки, антагоніста, відверте протистояння з яким неможливе й безсенсове, адже Айша не самодостатня. Вона тому така певна себе, своєї сили й правоти, що за нею, як і за Геленою, – усталені і непохитні суспільні цінності. Статусна красуня – це ідеал патріархального світу, який ніколи, ніким і ні за яких обставин не піддається сумніву. Саме така жінка має вабити чоловіка, штовхати його на подвиги і жертви, виправдовувати його вчинки, зрештою, бути сенсом життям. Залежність чоловіка, навіть рабська, навіть зі злочинними наслідками, від такої жінки не є в очах спільноти надто суттєвою вадою чи важким гріхом. Більш того, цінність чоловіка для спільноти міряється статусом красуні, якою він володіє, байдуже, в який спосіб. У те, що коронує великі статки чи безмежну владу, має вписатись найбільша перлина чи діамант – неперевершена красуня. Видається, що йдеться про цілком архаїчний світ. А от світ, з якого

наш погляд проникає у ці глибокі прошарки культури, – сучасний світ Лесі Українки, і він має бути іншим. На поверхні він і виглядає іншим: важко уявити на початку ХХ століття війну між країнами через звабливу красуню. Але в діалозі Айши і Мохаммеда є кілька штрихів, які роблять сюжет вічно актуальним, з часами авторки включно. «Я хочу, щоб мене любив Мохаммед! .../ Мене любив, і більш нікого!», – каже Айша вже на початку діалогу, ігноруючи запевнення Мохаммеда в любові до неї. Айша ревнива, вона по-справжньому кохає. Кохання прагне володіти і поглинати об'єкт закоханості. Мохаммед зустрів Айшу і був вражений її вродою ще до смерті Хадіджи, але чомусь не взяв за дружину, хоч міг: і за законом, і через бажання Айші. Питання, чому він цього не зробив, мучить Айшу. Одна із зрозумілих для неї відповідей: «Вона була багата». Мотив одруження на старшій жінці через гроші – стійкий і прийнятний, попри різні оцінні акценти. Принаймні, він зрозумілий усім і в часи Мохаммеда, і в часи Лесі Українки. Але цю відповідь у діалозі скасовує більш красномовний факт: три роки після смерті Хадіджи Мохаммед не одружувався, а тоді взяв до гарему одразу одинадцять жінок. Мохаммед й Хадіджа своїми стосунками дошкуляють спільноті усіх часів, вони непоясними: старша за чоловіка, не надто гарна жінка не може бути привабливою чи бажаною для надзвичайного чоловіка. Відпадає і такий спокусливий спосіб пояснення незрозумілого, як чари: звичайна жінка не може чарами підкорити Пророка. Втім, відданість Мохаммеда Айші була б якось виправдана, а от відданість Хадіджі – ні. Втім, її багатство було певний час заміною пояснення. І все ж... «Літ її, – каже Мохаммед, – / мені й сусіди не дали б забути...» [1, с. 105]. З літами, до речі, теж у діалозі не все просто. Айша, як свідчить розмова, приблизно на стільки ж років молодша від Мохаммеда, як він від Хадіджи. Різниця у віці та сама, але гендерно обернена: одна справа, коли жінка вдвічі молодша за чоловіка, інша – коли чоловік за жінку. Перший варіант не здається порушенням, Айшу не дивує, що вона закохалась у значно старшого чоловіка (теж, мабуть, у його віці не надто привабливого зовні), але вона ніяк не може збагнути, прийняти, хоч якось пояснити, чому чоловік закохався у старшу і невродливу жінку. Це порушення неписаного закону, аномалія, яку спільнота не може виправдати навіть тоді, коли йдеться про видатних і непідсудних особистостей. Всюдисущі сусіди не дадуть забути про цю неправильність, аби вкотре укріпити «правильність».

Айша з усіх сил намагається збагнути таємницю кохання Мохаммеда до Хадіджи, здається, у неї є всі необхідні складники, всі умови для цього. Ніби треба лише визнати, що кохання – це саме та таємниця, якою володіє Бог. Але Айші такого пояснення мало, вона прагне заступити місце Хадіджи у серці Мохаммеда, їй потрібне змагання за першість і перемога. Закохана й кохана Айша, красуня, яка має все, насправді виявляється нещасною жінкою. Останнє речення останньої ремарки («*Айша падає додолю на килим і ридає в безсилій лютості*») засвідчує головну причину посування Айши у центр сюжету: це вона найбільш трагічний персонаж. Мохаммед, незважаючи на сум за Хадіджою, спокійний і просвітлений, мабуть, щасливою почувалась і Хадіджа. Щасливий союз Хадіджи і Мохаммеда в часи його тривання не цікавий. Цікавим він стає лише тоді, коли проходить випробування смертю і коханням іншої красуні. Тоді цей зв'язок продовжується у вічність.

Авторка, вдивляючись в образ такої жінки, як Айша (або ж Гелена), вчиться розуміти її замість неї, а головне – шукає в собі протитруту для знешкодження її впливу. Образ красуні – грізний страж внутрішнього життя Лесі Українки, адже красунею була її матір, це жорстоке Божество, яке так важко було любити. Матір ще в дитинстві вклала Лесі в голову дошкульну колізію, запевняючи, що донька негарна. Красуня сидить на троні, повеліває, здійснює присуди, володіє, їй охоче всі коряться. А де має розміститися у цьому колі не-красуня? Змиритися зі своєю долею і віддано служити? Ну, це як кому... Горда, смілива чи талановита не-красуня рано чи пізно почне шукати своє внутрішнє відображення – те, яке належить іншому виміру, цінується за іншою шкалою.

До слова, вічний сюжет Попелюшки – міфологія у цьому ж ряду. Щоправда, на догоду патріархальному світу, Попелюшка, аби отримати гідний статус, мусить перетворитись на красуню. Та й загалом... патріархальних упереджень у цьому сюжеті зібрано надто багато, аби Леся Українка ним зацікавилась.

Леся Українка вийшла заміж у досить зрілому віці, за чоловіка, значно молодшого, як по мірках того часу, всупереч волі матері. До речі, спротив Ольги Петрівни, окрім всього іншого, пояснюється її недовірою до цього зв'язку, їй, мабуть, було важко погодитись, що мрійливий юнак може закохатись у хвору і негарну жінку, легше думати, що тут прихована корисливість, від якої треба оберегати

доньку. Власне, на роки 1905-1907 припадають головні перипетії сімейного життя Косачів, пов'язані з громадянським шлюбом Лариси Косач і Климента Квітки. В якості компромісу Леся погоджується на офіційний шлюб. І все ж... «Літ її / мені й сусіди не дали б забути...». Ця фраза – як обмовка за Фройдом, свідчення надто діткливої теми для авторки діалогу. Постійний подив у поглядах: що їх пов'язує, цих двох? Що він у ній знайшов? А що примусило її? Нерівний шлюб? Хто до кого піднявся? Хвора й негарна до молодого й гарного? Чи, як ствердила Оксана Забужко, навпаки: він, низького соціального статусу, піднявся до неї, такої родовитої? Головне інше: на чолі всіх осудливих поглядів – вона, обожнювана мама. Статусна красуня, непримиренна, не завжди справедлива володарка сімейного (і не лише його) світу, в руках якої – нитка долі. Світло навколо образу цієї жінки засліплює. Як можна їй заперечити? А заперечити необхідно, життєво необхідно, від цього залежить шлях не лише в особистому чи суспільному чи навіть літературному житті, а всі найглибші сенси, які Леся прагне опанувати.

Спершу в якості опонента з'явилась московська красуня (оповідання «Над морем»), яка «снизошла» до дружби з ліричною героїнею, немодною і негарною «барішнею», щоправда, освіченою, але чого та освіта варта: якась бідна вчителька чи няня теж освічена, бо негарна, от і компенсує свою ваду іншим способом. Проте красуні вигідно приятелювати з такою панною: вона складе пристойне товариство, допоможе у скруті, а головне – відтінить блискучу вроду красуні своїм скромним виглядом. Вдивляючись вкотре в образ статусної красуні, лірична героїня потроху долає свою залежність від неї, починає розуміти, чому не здатна чинити опір її волі, адже обмеженість, самозакоханість, розбещеність та інші непривабливі риси красуні було видно здалеку. Красуня викликає співчуття і навіть жалість, адже, попри певність у своїй вищості, вона нещасна, безпомічна перед лицем хвороби і смерті, яка за нею стоїть. Лірична героїня постійно працює над собою, аби подолати панічний страх смерті, знайти опертя в духовній сфері, натомість московська панночка всіляко уникає думок про смерть, шукає способу відволіктись, поринути у вир штучно накручених пристрастей. Ці дві дівчини – цілком різні, вони антагоністи. Але не викриття цікавить авторку, яка у цьому творі стоїть найближче до оповідачки, а захист, захист себе, своїх цінностей від цінностей, які мають невідпорну силу і магічну

владу над нею, але не є правдивими. Лірична героїня – естетка, для неї краса – це божественне диво. І чи не найбільше з див цього світу – жіноча врода. Їй не даремно поклонялись люди, завжди, незалежно від епохи, культури, цінностей. Саме тоді, на початку 1900-х років, в прекрасному кримському антуражі, після пережитої трагедії – втрати коханого, Леся Українка почала своє звільнення з-під влади прекрасного божества. Але треба буде здолати кілька крутих підйомів на цьому шляху. Кассандра – більш виразна альтернатива Гелені, аніж лірична героїня оповідання «Над морем». А найбільш чітко позиціонування щодо статусної красуні окреслиться в діалозі «Айша і Мохаммед».

Шлях Лесі Українки у період її дивного (нерівного, невідного, неприйняттого тощо) шлюбу – це суцільні перешкоди й випробування. Покинувши сім'ю, достатньо забезпечену, аби допомагати дочці з дорогим лікуванням, Леся вкрай ускладнила собі життя, поклала на себе, вже й без того змордовану десятиліттями боротьби з невиліковною хворобою, зовсім непосильний тягар. Невже вона не усвідомлювала цього ризику? Мабуть, добре усвідомлювала, тому й воліла громадянського шлюбу. Але... Саме ці каторжні роки – переможний шлях у її великому й величному змаганні з Культурним Канонам. Це роки написання шедеврів, тих мистецьких здобутків, які цілу національну культуру винесли на нову сходинку буття.

Важко провести межу між приватним і суспільним, особливо якщо йдеться про творчу особистість. Леся Українка все свідоме життя поривалась у високості, намагалась підноситись над гризотами, трудністю, болісністю, брудом повсякденного життя, чого б це не коштувало. Тому й наполягала на вододілі: це моє, особисте, а це те, що я віддаю загалові. І все ж особисте, таке складне й напружене, живило її творчість. Живе й пережите проступає в кожному її образі. Навчитись нам, читачам, це бачити – не означає зловтішно шукати комплекси чи понижувати її до посередності. Як і Месія, кожна видатна людина – також звичайна людина. Як саме зі звичайної постає видатна – це і є головне, таємниця божественного в людському, найбільша таємниця, до якої мусить бодай трохи наблизитись за своє життя кожна звичайна людина.

Література

1. Українка Леся. Айша і Мохаммед // Зібрання творів у 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 4. С. 100–106.